

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2024, 24: 11-46

Modern Dünyanın Anlam Arayışına Tasavvufî Katkı: İbrahim Hakkı'nın İnsanın Mânâ Boyutuna Dair Düşünceleri

Nuran Çetin

Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Tasavvuf Anabilim Dalı

Associate Professor, Zonguldak Bülent Ecevit University Faculty of Theology,

Department of Sufism

Zonguldak / Turkey

nuran.cetin@beun.edu.tr

orcid.org/0000-0001-5763-9815

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 5 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 24 **Sayfa /Page:** 11-46.

Atıf / Cite as: Çetin, Nuran. "Modern Dünyanın Anlam Arayışına Tasavvufî Katkı: İbrahim Hakkı'nın İnsanın Mânâ Boyutuna Dair Düşünceleri [Sufi Contribution to the Modern World's Search for Meaning: İbrahim Hakkı's Thoughts on the Meaning Dimension of Humanity]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 24 (December 2024): 11-46.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1511316>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Sufi Contribution to the Modern World's Search for Meaning: İbrahim Hakkı's Thoughts on the Meaning Dimension of Humanity

Abstract

From the past to the present, human beings have been in search of making sense of life, questioning, and finding satisfactory answers in both religious and worldly matters. In fact, servitude also begins with such a search. When a person cannot find satisfying answers to the issues they feel the need to question, they may encounter some spiritual problems. Although needs, conditions, time, and place are constantly changing, the search that lies at the center of the human heart continues. In this context, understanding the intellectual foundation of the meaning of life is of great importance for the development of a healthy personality. In psychology, the concept of the ideal human being who has realized themselves, and in Sufism, the concept of the perfect human being at the highest spiritual rank, are among the fundamental topics that these two fields address with different methodologies. From a Sufi perspective, the human search for meaning is realized primarily through an individual's self-awareness, recognition of their inner world, and understanding of the functions of the heart, soul, self, and intellect within them. Due to their importance, these concepts are extensively covered both in religious texts and in Sufi terminology. Erzurumlu İbrahim Hakkı (d. 1194/1780) is one of the Sufi thinkers and scholars who extensively discusses these terms in his works, particularly in the context of Quranic verses and Hadiths. This article, which aims to understand the spiritual dimension of a human being and determine one's perspective on life and humanity through İbrahim Hakkı's interpretations of the heart, soul, self, and intellect, is composed of two sections. The first section generally addresses the topic of human's search for meaning, while the second section delves into İbrahim Hakkı's explanations regarding the heart, soul, self, and intellect in an effort to comprehend the spiritual dimension. The article aims to examine the emphasized aspects of the modern search for meaning within the framework of the terms intellect, heart, soul, and self, which are prominent in understanding reality. A general evaluation of the subject is presented at the end of the article. It is a well-known fact that individuals who develop their personalities around a certain purpose, meaning, ideal, and set of values tend to be more at peace. It is also known that those who struggle to find meaning in their mental world lack enthusiasm and may fall into anxiety, depression, or even consider suicide. The meaning of life, which requires

effort, hardship, sacrifice, and sometimes involves anxiety and difficulties, has been questioned from the past to the present. When investigating why humanity, despite having access to technical means, comfort, and convenience, still cannot find happiness, we encounter an inner issue such as meaninglessness. Although the opportunities available to modern humans in the external world have significantly increased due to improvements in work and career success, this has not translated into a corresponding richness and happiness in their inner world. It has been observed that individuals who cannot reach a resolution in their search for the meaning of life experience feelings of inadequacy and deficiency. Such feelings actually stem from a lack of understanding of one's inner world. In this context, it is important to benefit from the views of Sufis who closely engage with the spiritual aspect of human beings. İbrahim Hakkı, who lived in the 18th century, is one of the scholars and wise Sufis who dealt in detail with the spiritual aspects of a human being, such as the heart, soul, self, and intellect, in his works. As is well known, the main themes of his works consist of his views on God, the universe, and humanity. İbrahim Hakkı, who approached the reality that humanity and the universe can only be understood on the basis of the Quran and the Sunnah, and in the light of scientific data, closely engaged with various fields in his writings. This article discusses İbrahim Hakkı's explanations of the concepts of intellect, soul, self, and heart, with a focus on their foundational relevance to the search for meaning in today's world. On the other hand, Western scientists have explained the search for meaning in life by evaluating humans primarily within the framework of their internal or external needs, failing to consider the spiritual aspect of a human being from a holistic perspective. Therefore, there is a need for a better understanding of the elements that encompass the whole of a human being's spiritual dimension, such as the heart, soul, self, and intellect, in order to ground the issues discussed on a solid foundation. In the process of searching for meaning, the heart, soul, self, and intellect are extremely important as they are the qualities that make a person human and also impose responsibilities. Through these aspects, a person makes sense of themselves and the universe they inhabit, and also establishes a connection with the Being who created everything. To evaluate a person's search for meaning, it is first necessary to understand their spiritual dimension well. As is known, the heart, soul, self, and intellect are the elements that constitute the spiritual side of a person. Therefore, understanding these concepts is important in grounding the search for

meaning. From a Sufi perspective, it is observed that Sufis like İbrahim Hakkı have extensively covered these terms in their works. This article aims to benefit from İbrahim Hakkı's views, which assess the human being within the framework of the unity of heart, intellect, soul, and self, based on the reality of existence. In this context, the different approaches to the search for meaning between Sufis, particularly İbrahim Hakkı, and modern thinkers can be expressed as follows: While the foundation of Sufis' understanding of life's meaning is based on the Islamic cultural tradition centered on the Quran and the Sunnah, as well as on the experiential and intuitive knowledge obtained in the heart and conveyed by Sufis through written and oral transmission, modern thinkers base their understanding of life's meaning on reason, individual freedom, and scientific data. Sufis explain the approach to attributing meaning to life within the framework of the servant's relationship with Allah, love for Him, and submission to Him, whereas modern thinkers explain it through various factors such as individual satisfaction and social contribution. Sufis view life as an inseparable whole encompassing both this world and the hereafter and seek to attribute meaning accordingly, while modern thinkers see the meaning and value of life as confined only to this world. For Sufis, in understanding the meaning of life, the dominance of the 'we' perspective around strong social bonds such as altruism, cooperation, and solidarity is fundamental, whereas for modern thinkers, the construction of an individual's self and core values is essential in the meaning of life. Sufis consider the meaning of life in connection with the inner peace that reflects outwardly, while modern thinkers approach it more on the basis of external happiness, such as comfort and a comfortable life, often overlooking inner peace. In short, Sufis explain the process of finding meaning in life more within the framework of metaphysical data, while modern thinkers base it on physical data. As a result, benefiting from the views of Sufis, who consider both the physical and spiritual aspects of a person in a holistic manner, would greatly contribute to efforts in this direction.

Keywords: Sufism, Meaning, İbrahim Hakkı, Heart, Soul, Nafs, Mind, Ego.

Modern Dünyanın Anlam Arayışına Tasavvufî Katkı: İbrahim Hakkı'nın İnsanın Mânâ Boyutuna Dair Düşünceleri

Öz

Geçmişten bugüne insanoğlu, dinî ve dünyevî planda hayatı anlamlandırma, sorgulama, tatminkâr cevaplar bulma arayışı içerisinde. Aslında kulluk da böyle bir arayışla başlar. İnsan, sorgulama ihtiyacı hissettiği hususlarda tatmin edici cevaplara ulaşamadığında birtakım rûhsal problemlerle karşılaşabilmektedir. İhtiyaçlar, şartlar, zaman ve zemin her ne kadar sürekli olarak değişse de insan, gönül dünyasının merkezinde yer alan arayışını hep devam ettirir. Bu bağlamda hayatın anlamına dâir fikrî zeminin idrâk edilmesi, sağlıklı kişilik geliştirilmesi bakımından büyük önem arz eder. Anlam arayışı konusunda psikolojide kendini gerçekleştirmiş ideal insan anlayışı, tasavvufta ise mânevî mertebede en üst makâmdaki insân-ı kâmil tasavvuru, bu iki sahânın yöntem farklılıklarıyla ele aldığı temel konular arasındadır. İnsanın anlam arayışına tasavvufî cihetten bakıldığında bu durum, daha çok bireyin kendisini tanıması, iç âleminin farkında olması, bünyesindeki kalp, rûh, nefis ve aklın işlevlerini bilmesi ile gerçekleşir. Ehemmiyetine binâen bu kavramlar hem dinî metinlerde hem tasavvufî terminolojide yoğunluklu muhtevâda işlenir. Erzurumlu İbrahim Hakkı (öl. 1194/1780) âyet ve hadisler ekseninde ilgili terimlere eserlerinde detaylı olarak yer veren mutasavvıf, mütefekkir âlimlerden biridir. İbrahim Hakkı'nın kalp, rûh, nefis ve akıl kavramlarına getirdiği yorumlarla insanın mânevî boyutunu anlama, insana ve hayata bakışını belirleme amacı taşıyan bu makale, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel olarak insanın anlam arayışı konusuna, ikinci bölümde ise onun mânâ boyutunu anlamaya yönelik olarak İbrahim Hakkı'nın kalp, rûh, nefis ve akla dair izâhlarına yer verilmiştir. Bu makalede modern dönemde insanın anlam arayışına dâir vurgulanan husûsların, hakîkati anlamlandırmada öne çıkan akıl, kalp, rûh, nefis terimleri çerçevesinde incelenmesi gayesi güdülmüştür. Makalenin sonunda ilgili konuya dair genel bir değerlendirme yapılmıştır. Belli bir amaç, anlam, ideal ve değerler bütünlüğü etrafında kişilik geliştiren bireylerin daha huzurlu olduğu bilinen bir gerçektir. Zihin dünyalarında anlamlandırmada sıkıntı yaşayanların ise heyecanları kalmadığından kaygı, bunalım ve depresyona girdiği, hatta intiharı bile tercih ettiği malûmdur. Çaba, zahmet, fedakârlık, feragat gerektiren, bazen kaygı ve sıkıntılar içeren hayatın anlamı, geçmişten bugüne sorgulana gelmiştir. İnsanoğlunun teknik imkânlarla, rahat ve konfora ulaşmasına rağmen

mutlu olamayışının nedenleri araştırıldığında anlamsızlık gibi bir iç sorunla karşılaşılmaktadır. Çalışma ve iş başarısının artmasına bağlı olarak modern insanın, dış dünyada ulaşabildiği imkânlar hayli zenginleşmiş olsa da iç âleminde o nispette bir mutlulukla gelen zenginliği elde edebilmiş değildir. Hayatın anlamına dâir arayışlarında çözüm noktasına ulaşamayan kişilerin, birtakım yetersizlik, eksiklik duyguları hissettikleri gözlemlenmektedir. Böylesi hissiyât aslında insanın iç âlemini tanımayışından kaynaklanır. Bu bağlamda insanın mânâ cihetiyle yakından ilgilenen sûfîlerin görüşlerinden istifade etmek önem arz eder. 18. yüzyılda yaşamış olan İbrahim Hakkı, kalp, rûh, nefis, akıl gibi insanın mânâ boyutunu eserlerinde detaylı olarak işleyen âlim ve ârif sûfîlerden biridir. Bilindiği üzere onun eserlerinin ana temasını Allah, âlem ve insana dâir görüşleri teşkil eder. İnsan ve âlem ancak Kur'ân ve sünnet temelinde, bilimsel veriler ışığında anlaşılabilir gerçeği ile hareket eden İbrahim Hakkı, teliflerinde muhtelif alanlarla yakından ilgilenmiştir. Bu makalede İbrahim Hakkı'nın günümüzde anlam arayışına temel teşkil etmesi yönüyle akıl, rûh, nefis, kalp kavramlarına dâir yaptığı izâhlar ele alınmıştır. Diğer taraftan Batılı bilim adamları, hayata dâir anlam arayışında insanı daha çok içsel ya da dışsal ihtiyaçları çerçevesinde değerlendirerek konuyu izâh etmişlerdir. Yani insanın mânevî yönünü bütüncül bir bakış açısıyla ele alamamışlardır. Dolayısıyla ilgili konuda dile getirilen husûsların sağlam zemine oturtulabilmesi için kalp, rûh, nefis, akıl gibi insanın mânâ boyutunun bütünü içeren unsurlarının daha iyi anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Anlam arayışı sürecinde kalp, rûh, nefis, akıl hem insanı insan yapan hem de sorumluluk yükleyen vasıflar olması hasebiyle son derece önemlidir. Kişi bu yönüyle kendisini ve içinde bulunduğu âlemi anlamlandırır, ayrıca her şeyi var eden Varlık ile irtibat kurar. İnsanın anlam arayışına dair değerlendirmede bulunmak için öncelikle onun mânâ tarafının iyi anlaşılması gerekir. Malûm olduğu üzere insanın mânâ yönünde kalp, rûh, nefis, akıl gibi unsurlar yer alır. Dolayısıyla bu kavramları bilmek, insanın anlam arayışını temellendirmede önem arz eder. Konuya tasavvufî açıdan bakıldığında İbrahim Hakkı gibi sûfîlerin söz konusu terimlere eserlerinde geniş yer verdiği görülmektedir. Bu makalede varoluş gerçeğinden hareketle insanı kalp, akıl, rûh, nefis bütünlüğü çerçevesinde değerlendiren İbrahim Hakkı'nın görüşlerinden faydalanma gayesi güdülmüştür. Bu bağlamda İbrahim Hakkı özelinde mutasavvıflar ile modern düşünürler arasındaki anlam arayışına dâir farklı yaklaşımlar şu şekilde dile getirilebilir: Mutasavvıfların hayatı anlamlandırma temeli Kur'ân ve sünnet

ekseninde İslâm kültür geleneğine, ayrıca sûfilerin yazılı ve sözlü nakil yolu ile anlatageldikleri kalpte hâsıl olan keşfi, tecrübî bilgiye dayanırken, modern düşünürlerin hayatı anlamlandırma temeli ise akla, bireyin özgürlüğüne ve bilimsel verilere dayanır. Sûfiler, hayata anlam yükleme anlayışını kulun Allah ile irtibatı, O'na olan muhabbeti ve teslimiyeti çerçevesinde izah ederken, modern düşünürler ise bunu bireyin kişisel tatmini ve toplumsal katkı gibi çeşitli faktörler üzerinde açıklar. Sûfiler hayat denildiğinde dünya ve âhireti bir bütün olarak görüp, ona göre anlamlandırma yoluna giderken, modern düşünürler ise hayatın anlamını ve değerini sadece bu dünyadan ibaret görür. Sûfiler için hayatı anlamlandırmada isâr, yardımlaşma, dayanışma gibi güçlü toplumsal bağlar etrafında "biz" anlayışının hâkim olması esas iken, modern düşünürler de ise hayatın anlamında insanın benliği ve öz değerlerinin inşâsı esastır. Sûfiler hayatın anlamını içten dışa yansıyan huzûr ile bağlantılı olarak ele alırken, modern düşünürler ise konfor rahat yaşam gibi daha çok dışsal mutluluk temelinde bunu ele alır ve içsel huzuru görmezlikten gelir. Kısacası sûfiler daha çok metafizik veriler dâhilinde, modern düşünürler ise fizikî veriler temelinde hayatı anlamlandırma sürecini izâh eder. Sonuç olarak insanın hem bedenî hem de rûhî yapısını bütünlük içinde ele alan sûfilerin görüşlerinden istifade edilmesi, bu yöndeki çabalara büyük katkı sunar.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Anlam, İbrahim Hakkı, Kalp, Rûh, Akıl, Nefs.

Giriş

Belli bir amaç, anlam, ideal ve değerler bütünlüğü etrafında kişilik geliştiren kimselerin daha huzûrlu olduğu bilinen bir gerçektir. Zihin dünyalarında anlamlandırmada sıkıntı yaşayanların ise heyecanları kalmadığından kaygı, bunalım ve depresyona girdiği, hatta intiharı bile tercih ettiği malûmdur. Bu bağlamda anlam arayışını amaç ve hedefleri ihtivâ eden tutarlılık arayışı şeklinde nitelendireneler olmuştur.¹ Anlam arayışı, insanın tüm hayatını ilgilendirdiği için muhtelif disiplinler bu

---

¹ Irvin Yalom, dünyevî ve kozmik olmak üzere anlamı ikiye ayırmıştır. Kozmik anlamı kişinin dışında ve ondan üstün olarak var olan düzen şeklinde tanımlarken, dünyevî anlamı ise din dışı dayanaklar çerçevesinde ele almıştır. Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1999), 662-663.

konuyla yakından ilgilenmiştir. Meselâ tasavvufta “kendini tanıma”, psikolojide “kendini gerçekleştirme” insanın iç dünyasındaki mânevî gelişim sürecini ifade eder. Maslow’a göre insan, içindeki böyle bir potansiyeli gerçekleştirmek için yaşar.² Dolayısıyla psikolojik açıdan kendini gerçekleştirenler hayatlarında bir anlam bulabilen insanlardır.

Çaba, zahmet, fedakârlık, feragat gerektiren, bazen kaygı ve sıkıntılar içeren hayatın anlamı geçmişten bugüne sorgulana gelmiştir. İnsanoğlunun teknik imkânlarla, rahat ve konfora ulaşmasına rağmen mutlu olamayışının nedenleri araştırıldığında anlamsızlık gibi bir iç sorunla karşılaşılmaktadır. Bu konuda tatmin edici cevabı bireyler genelde dinde bulmaktadır. Aslında modern düşünce üzerinde din hâlâ kuvvetli etkiye sahiptir. Diğer taraftan günümüz dünyasında insanın yaşama dâir ilgi odağı görünmeyenden görünür alana kaydırılmaktadır. Bu da kişinin hayatla ilgili beklentilerini ve arayışlarını mânâdan ziyade maddî olana yöneltmektedir.³

Çalışma ve iş başarısının artmasına bağlı olarak modern insanın, dış dünyada ulaşabildiği imkânlar hayli zenginleşmiş olsa da iç âleminde o nispette bir mutlulukla gelen zenginliği elde edebilmiş değildir. Bir başka ifadeyle maddî anlamda ulaşılan sonuçlarla rûhun talepleri arasındaki farklar giderek daha belirgin hâle gelmektedir. Öte yandan rûhun sâkin bir hayata ihtiyaç duyan özelliğinin olduğu malûmdur. Oysa günümüz insanın gündelik hayat koşturmacası rûhunun dinlenmesine fırsat vermemektedir.⁴ Hayatın anlamına dâir arayışlarında çözüm noktasına ulaşamayan bireylerin, birtakım yetersizlik, eksiklik duyguları hissettikleri gözlemlenmektedir. Böylesi hissiyât aslında insanın iç âlemini tanımayışından kaynaklanır. Dolayısıyla gönül dünyasına yapacağı yolculuk ile kendisini daha yakından tanıma gayretinde olan insan, bu tür sıkıntılarının üstesinden rahatlıkla gelebilir. Bu bağlamda insanın mânâ cihetiyle yakından ilgilenen sûfilerin görüşlerinden istifade etmek yerinde olur. 18. yüzyılda yaşamış olan İbrahim Hakkı (öl. 1194/1780) kalp, rûh,

---

² Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 687.

³ Rudolf Eucken, *Yaşamın Anlamı ve Değeri*, çev. Ahu Karaslu (İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000), 14, 26.

⁴ Eucken, *Yaşamın Anlamı ve Değeri*, 29-30.

nefs, akıl gibi insanın mânâ boyutunu eserlerinde detaylı olarak işleyen âlim ve ârif sûfilerden biridir. Dolayısıyla insanın anlam arayışında onun görüşlerinden yararlanmak faydalı olacaktır.

İbrahim Hakkı, ilim, kültür, düşünce tarihimizde müstesnâ yeri olan şahsiyetlerden biridir. Hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde iyi yetişmiş olan İbrahim Hakkı, Osmanlı'da askerî mağlûbiyetlerin baş gösterdiği, devlet bütçesinde ekonomik sıkıntıların arttığı, zorlaşan hayat koşulları nedeniyle çıkan iç isyanlarla siyâsî, iktisâdî, içtimâî anlamda huzûrun bozulduğu bir dönemi tecrübe etmiştir. İbrahim Hakkı böyle bir devirde samimî, sade üslupta yazdığı eserleriyle, kaleme aldığı şiirleriyle, dile getirdiği nasihatlerle insanlara ümit, tevekkül, sabır, ahlâk, istikâmet üzere olma gibi duygular aşımış, bu yolla nice gönüller fethetmiştir. Bununla birlikte kültür tarihimize ışık tutan, bilim ile hikmeti buluşturan âlim ve ârif yönü ile öne çıkan İbrâhim Hakkı'nın eserlerinden istifade edilmesiyle aslında o, hâlâ bu misyonunu sürdürmektedir.

1115/1703 yılında Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya gelen İbrahim Hakkı'nın ilmî, irfânî kişiliğinin temel noktalarına bakıldığında, hayatında etkili olan şahsiyetlerin, onun yetişmesinde ve eğitiminde öne çıktığı görülmektedir. Şüphesiz bu isimlerden en önemlisi ilköğrenimini ve terbiyesini aldığı babası Derviş Osman Efendi (öl. 1131/1719)'dir. O; okumayı, araştırmayı seven, tasavvufa karşı ilgisi ve heyecanı olan hâl ehli bir kişiliktir. İbrahim Hakkı'nın ilme ve irfâna meraklı yönünün ona babasından intikâl ettiği söylenir. Amil Çelebioğlu bu husûsu şu ifadeleriyle vurgular: "Okuma zevkini muhtemelen yazarlık kabiliyetini babasından almış olan İbrahim Hakkı, daha küçük bir çocukken oyunu terk edecek kadar okuma, öğrenme kâbiliyetini şevk ve azmini göstermiştir."⁵ Anlaşıldığı üzere çocuk yaşlarından itibaren ilmî icât ve keşiflere meraklı olan, ilim tarihimizdeki önemli çalışmaların altında imzası bulunan İbrahim Hakkı, şöhret ve kibirden uzak, mütevazılığı ile öne çıkmış bir şahsiyettir.

İbrahim Hakkı, devrinin önemli ilim insanlarından divân şâiri Hâzık Seyyid Mehmed Efendi (öl. 1177/1764) ile dost olmuş, fikirlerinden

---

⁵ Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), 9.

istifade etmiştir.⁶ Bununla birlikte o, küçükken babasını görmek için gittiği Tillo'da döneminin mütefekkir sûfilerinden Kâdirî-Nakşî şeyhi İsmail Fakîrullah'ın (öl. 1145/1734) önde gelen mürîdi olmuş, hayatının bir kısmını onun dergâhında geçirmiştir. Eserlerinde vurguladığı zühd, gönül, tefvîz, teslim, rızâ, murâkebe gibi husûsların, şeyhinden kendisine intikâl eden tarîkat terbiyesi usûlleri olduğu söylenmiştir. İbrahim Hakkı'nın İsmail Fakirullah ile irtibatı, ayrıca ilmî irfânî meselelere yaklaşımı Sultan I. Mahmud'un (1730-1754)⁷ nezdinde karşılık bulmuş, Sultan tarafından sarayda ağırlanmış, Kütüphane-i Hümayûn'dan faydalanmasına izin verilmiştir. Buradan edindiği bilgiyle, dinî tasavvufî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerde de çok sayıda risâle ve eser kaleme almıştır. Hak ve hakikat yolunda ilmi, bir vasita olarak görmüş, hayatı boyunca bu doğrultuda meşguliyetini devam ettirmiştir. Aynı zamanda Halep, Şam, Mekte, Medine, Mısır ve Kudüs gibi bölgelere ilmî seyahatlerini sürdürmüştür.⁸

İbrahim Hakkı'nın hayatında mürşidine gösterdiği büyük muhabbeti, vefatında türbede şeyhinin yanına defnedilmesinde etkili olmuştur. Öte yandan İbrahim Hakkı'nın tasavvufî kişiliğinin gelişmesinde daha çok şeyhi İsmail Fakîrullah'ın müessir olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhine beslediği hürmet ve muhabbet ile eserlerinde ve şiirlerinde sık sık onun ismini anmış, ona nispeten "fakîrî" mahlasını

---

⁶ Bazı kaynaklarda Hâzık'ın, İbrahim Hakkı'nın hocası olduğu yönünde bilgi verilmiştir. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/280. Fakat İbrahim Hakkı'nın Hâzık Efendi ile yaptığı karşılıklı şakalaşmalardan hareketle onun hocası değil, arkadaşı olduğu ve iletişiminin dostâne ilişkiler çerçevesinde gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bk. Naci Okçu "Hâzık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/122; Şakir Diclehan, *Sevgi ve Aşk Mimarı Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ses Getiren Mektupları* (İstanbul: Vekitap Yayıncılık, 2016), 155.

⁷ 1115/1703'te doğan 1194/1780'de vefat eden İbrahim Hakkı, hayatında III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (öl. 1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) olmak üzere beş padişah dönemini tecrübe etmiştir.

⁸ Mehmed Emin Açar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Hayatı ve Eserleri", *Mârifetnâme*, çev. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), XVII-XIX.

kullanmıştır. Sağlığında yıllarca hizmetinde bulunmuş, şeyhinin torunuyla evlenerek müşidine olan yakınlığını kuvvetlendirmiştir.⁹

Bahse konu olduğu üzere İbrahim Hakkı hem ârif hem de âlim bir kişiliktir. Bu bağlamda onun sûfî cihetinin yanı sıra muhtelif sahadaki ilmî çalışmalarının, disiplinler arası detaylı araştırmalara konu edinilmesi gerekir. İbrahim Hakkı'nın eserlerinin ana temasını Allah, âlem ve insana dâir görüşleri teşkil eder. Diğer sûfîlerde olduğu gibi o da ilmî çalışmalarının temeline mârifetullahı yerleştirmiş, hakîkate ulaşmanın en kolay yolunun yaratılanı anlamaktan geçtiğini vurgulamıştır. Böylece hem sorumlulukları hem de rûhî ve bedenî nitelikleri yönüyle insana dâir konuları eserlerinde detaylı olarak ele almıştır. İnsan ve âlem ancak Kur'ân ve sünnet temelinde, bilimsel veriler ışığında anlaşılabilir gerçeği ile hareket eden İbrahim Hakkı, teliflerinde biyoloji, tıp, hendese, jeoloji, coğrafya, astronomi, anatomi, tasavvuf, ahlâk, sosyoloji ve psikoloji gibi alanlarla yakından ilgilenmiştir. Meşgul olduğu ilmî sahâya bakıldığında onun din ve dünya ilimlerini birbirinden ayırmadığı görülmektedir.¹⁰ Âlim kişiliğinin yanı sıra bir gönül insanı olan İbrahim Hakkı, eşyâ ve hâdiselere gönül merkezli yaklaşmaktadır. O, hissiyâtı ve düşünceleriyle kalben huzûrlu insanın, mutluluğu yakalayacağı düşüncesindedir. Bu anlamda huzûr ve muhabbetin kaynağını Allah sevgisine yani ilâhî olana dayandırmaktadır.¹¹

Ömrünü oldukça verimli ve bereketli geçiren İbrahim Hakkı 1194/1780 yılında vefat etmiş, Tillo'da çok sevdiği müşidinin ayakucuna defnedilmiştir. Tasavvufî kişiliği bağlamında eserlerinde Nakşibendî tarikatına atıf yapmasından dolayı Nakşî, İsmail Fakirullah'a intisâblı olması hasebiyle Kâdirî, hatta Üveysî meşreb olduğunu söyleyenler olmuştur.¹²

---

⁹ Numan Külekçi, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı: Hayatı-Kişiliği-Eserleri-Şiirlerinden Seçmeler* (İstanbul: Toker Yayınları, 2002), 29.

¹⁰ Belkıs İbrahimhakkıoğlu, *Aşk ile An Seyretmek* (İstanbul: Sûfî Kitap, 2012), 75-76, 78.

¹¹ Hayrani Altıntaş, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* (İstanbul: Şule Yayınları, 1995), 8/407.

¹² Faruk Meyan, "Sadeleştirilenin Mukaddimesi", *Mârifetnâme*, trc. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), XXI.

Bu makalede İbrahim Hakkı'nın günümüzde anlam arayışına temel teşkil etmesi yönüyle akıl, rûh, nefis, kalp kavramlarına dâir yaptığı izâhlar ele alınmıştır.

1. Modern Dünyanın Anlam Arayışı Söylemleri

Yaşanan âfetler, savaşlar, siyâsî, iktisâdî, içtimâî buhranlar karşısında modern dünya insanı, kaygı ve sıkıntılarının artmasına bağlı olarak hayata geliş gayesini, varoluş gerçeğini, ölümün hakikatini daha fazla sorgulamaktadır. Her ne kadar eskiye nazaran sosyo-ekonomik koşullar değişse de teknolojik ilerlemelerde yüksek ivme kazanılmış olsa da insanın kendini aşma gayretinde hep mânâ arayış içerisinde olduğu bilinen bir gerçektir. Bu noktadan hareketle günümüz insanın, anlam arayışının nedenleri, etkileri, sonuçlarının değerlendirilmesine duyulan ihtiyaç herkesin malûmudur. Nitekim insanın mânâ boyutunun muhtevâsına dâir akıl, rûh, nefis, kalp ile ilgili mevzular zihinleri meşgul eden önemli konular arasında yer alır.

Hayatın anlamı nedir? Neden yaşıyoruz? Ölüm nasıl anlaşılmalı? gibi sorulara tatmin edici cevaplar bulamayan insanların, depresyona girdiği hatta bu konuda intiharı tercih edenlerin olduğu bilinen bir gerçektir. Anlam krizini yaşayanlardan biri de ünlü Rus yazar Lev Tolstoy (öl. 1910)'dur. O, böyle bir hakikatle yüzleştğinde hayatın anlamını sorgulamış, anlamsızlıklarla karşılaştığında birtakım çözümler yaşamış, elli yaş civarında ölüme yaklaştığını hissettiğinde arayışı daha da artmıştır. Hayatı boyunca da bu arayışını sürdürmüştür. Öte yandan anlama dâir insanın zihnini meşgul eden süreci ciddi sorun olarak görenlerden biri de Analitik psikolojinin kurucusu Carl Gustav Jung (öl. 1961)'dur. O, anlamsızlığı Nevroz yani anlamını bulamamış rûhün acı çekmesi olarak nitelendirmiştir.¹³

Hayatı anlamlandırma konusunda dile getirilen ifadeler, aslında sözcüklerle belirtilenden çok daha engin bir durum arz eder. Bu bağlamda hayatın anlamına dâir söylenenlerin, tecrübe ile yakından ilişkili olduğu bir gerçektir. Meselâ “savaş” hatta “soykırım” kelimesi, Gazzeliler¹⁴ gibi

¹³ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 656-659.

¹⁴ Bu makalenin yayına hazırlandığı 19.09.2024 tarihi itibarıyla İsrail tarafından Gazze'de sürdürülen katliam 11.ayında idi.

bunu tecrübe edenler tarafından algılanan anlam ile savaş ve katliam görmemiş kişilerin yükledikleri anlam birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla hayatı anlamlandırma, bireysel olduğu kadar toplumsal sorunlarla da yakından irtibatlıdır. Bu durumda anlama kabiliyetinin ya içsel ya da dışsal hâle göre farklılık gösterdiği malûmdur.

Hayatı anlamlandırmanın kişinin yetiştiği sosyo-kültürel ortama göre değişiklik arz ettiğini Doğan Cüceloğlu şu ifadeleriyle belirtir:

Yetiştirildiği ortamda paradan başka bir şey konuşulmayan kişinin, mânevî değerlerin ağır bastığı kendini gerçekleştirme aşamasına geçmesi çok zor olur. Diğer taraftan Yûnus Emre'nin görüşü etrafında yetişmiş ve 'Bir Ben vardır bende benden içeru' anlayışı çerçevesinde yaşamın anlamını arayan kimse için, maddî kazanç ve başarılar pek önemli rol oynamaz. Onun aradığı mutluluk, Mevlânâ'nın ve Yûnus Emre'nin aradığı türdendir. Dolayısıyla iki farklı ortamda yetişen bireylerin güdü piramitleri birbirinden farklı gelişmeler gösterir.¹⁵

"Ne kadar insan varsa yaşamın anlamına dâir o kadar görüş vardır." düşüncesindeki Adler, hiç kimsenin hayatın anlamına ilişkin fikirlerinin mutlak yanlış ya da mutlak doğru olmadığını söyler. Ona göre anlamlandırmanın gerçekleştiği koşulların detaylı olarak gözden geçirilmesi, bu husûstaki değerlendirmenin sağlıklı işleyişi açısından önemlidir. Diğer taraftan Adler, hayatın anlamının, insanın iştigal ettiği faydalı uğraşlarla irtibatlı olduğunu şu ifadeleriyle vurgular: "Atalarımızdan devraldığımız mirasa dönüp baktığımızda kendileriyle ölüp gitmemiş tek şey, onların insanlık için yaptığı çalışmalarıdır." Bu cümleleriyle o, hayatta hiçbir faydalı iz bırakmadan ölenlerin, ömrünü boşa geçirdiğini söyler.¹⁶

Adler'e göre kişinin hayattaki amacı, sorunlarla başa çıkmadaki gösterdiği yaklaşım, insanın kendisine ve dünyaya verdiği anlamın bir göstergesidir. Ona göre insanlar arasındaki rûhsal değişimler hayatı anlamlandırmada birtakım farklılıklara yol açar. Bu farklılık, çocuğun ilk dört ya da beş yaşında iken rûh ile bedeni arasındaki kurduğu ilişkinin

---

¹⁵ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 237.

¹⁶ Alfred Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, çev. Kâmuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, ts), 7, 12-13

ürünüdür. Bireyin çevresiyle iletişimi, iş birliği ise duygu, düşünce, davranış dünyasında hayatı anlamlandırmasında etkili olur. İçtimâî yansımaların insan için öneminden bahseden Adler, toplumsal iş birliği güçlü olmayan fertlerin, hayatta başarısızlıklarının devam edeceğine inanır.¹⁷ Dolayısıyla hayatı anlamlandırma, bireyin toplum içindeki durumuna, kendi başına geçirdiği vakitlere, olay ve olgulardaki tutum ve davranışlarına göre farklılık arz eder. Benzer şekilde David Hume, insanın doğuştan getirdiği tasarımlar ile sonradan edindiği izlenimlerin etkisi üzerinde durur.¹⁸ Ona göre bitkinin yetişmesi, hayvanın beslenmesi, ağır cismin düşmesi gibi sebep ve sonuçları rahatlıkla görünen husûsları açıklama ve anlamlandırmada insan, güçlük çekmezken depresyon ve vebâ gibi toplumu etkileyen olayların neticesini anlamada zorlanır. Bu durumda kişi görünmeyen akıllı bir varlığa¹⁹ başvurma çabasında olur.²⁰

Hayatın anlamına dâir dünya görüşünün oluşmasında algılar, anılar, düşünceler, hayal gücü gibi etkenlerin belirleyici rolü olduğu gayet açıktır.²¹ Logoterapinin²² kurucusu Avusturyalı nörolog psikoterapist Viktor E. Frankl (öl. 1997) yaşadığı olumsuz tecrübelerin getirdiği süreçle anlam konusuna eserlerinde geniş yer verir. Onun Nazi Toplama Kampları'nda ölümden kurtulması, hayat ve anlam arasında kurduğu ilişkiyi detaylandırmasının temelini teşkil eder. Ona göre kişinin hayata dâir anlamı keşfedebilmesi; kendini gerçekleştirme, yaşamın içinde nesne olmaktan ziyade öz varlığını koruyabilmesi, ideallerine ve değerlerine öncelik vermesi ile mümkün olur. Frankl, anlamın

---

¹⁷ Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, 40-41,

¹⁸ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2009), 14, 20.

¹⁹ Varlık kelimesini David Hume prensib olarak ifade eder.

²⁰ David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, çev. Selim Evrim (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 104.

²¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 116-144.

²² "Anlam" demek olan Yunanca logos kelimesinden türetilen ve Frankl tarafından bir yöntem olarak geliştirilen Logoterapi, daha çok gelecekte yerine getirilebilecek anlam üzerinde odaklanır. Kişiyi, sıkıntılarla başa çıkma ve yaşanan en zor koşullarda dahi bir anlam bulmaya yöneltme bu yaklaşımın temel unsurudur. Viktor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2015), 112-113

ehemmiyeti ile ilgili Nietzsche'nin "Yaşamak için bir nedeni olan kişi, her nasıla dayanabilir." sözüne atıfla kendisi şöyle der: "Dünyada kişinin en kötü şartlarda bile yaşamını sürdürmesi için hayatında anlam olduğu bilgisi kadar etkili ve yardımcı olacak başka bir faktör yoktur."²³ Hayatı, anlam arayışı ile geçen, anlam ve sevgi arasında bağ kuran Tolstoy ise "Kendisinde sevgi olan Allah'a yakındır. Allah da ona yakındır."²⁴ cümleleriyle seven insanın yaratıcısı ile irtibat kurması hasebiyle anlam arayışında daha huzûrlu olduğunu belirtir.

Yaşamın anlamına ilişkin değerlendirmede Frankl insan, yer ve zamana göre şu üç şekilde bunun gelişme gösterdiğini belirtir: Birincisi eser ortaya koyarak ya da çalıştığı iş üzerinde meşgul olarak, ikincisi insanlarla etkileşim hâlinde bir şey yaşayarak, üçüncüsü sıkıntılar karşısında olumlu tavır geliştirerek bireyin, hayatın anlamını keşfedebileceğini söyler.²⁵ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere hayatı anlamlı hâle getiren yaşama biçimi oluşturması, kişi için elzem bir ihtiyaçtır. Diğer taraftan bulunduğu koşullar insanı birtakım farklı anlam arayışlarına yöneltebilir. Dolayısıyla anlama ulaşma potansiyelindeki insanın, mânâlı ve mühim uğraşlarla iştigal etmesi şarttır. Anlamsızlık duygusunu hastalıklı vakıa olarak kabul eden Frankl'a göre, bu durum depresyon, saldırganlık, intihar ve uyuşturucu gibi sıkıntılı süreçleri beraberinde getirebilir.²⁶

Genel olarak hayatın anlamına ilişkin tutum ve davranışları yönünden iki insan tipi ile karşılaşılmaktadır. Birincisi bilinçli yaşayan, hayatın muhtelif sorunları karşısında nesnel tavır takınabilen, ikincisi ise önyargıları sebebiyle hayatın ancak küçük bir parçasını görebilen, her an bilinçaltından yönetilen, bilinçaltının kanıtlarıyla tartışan insan tipidir. Bu bağlamda bilinç alanları geniş ve dar olmak üzere insanları ikiye ayırmak mümkündür. Bilinç alanları geniş olan kimseler herhangi bir sorun yaşamazken, dar olan kişiler hayatın içinde süregelen olayları ve olguları tam olarak idrak edemezler. Çünkü bilinçaltında yuvalanan güçler

---

²³ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 113, 118.

²⁴ Tolstoy, *Hayatın Anlamı*, trc. Ersin Yıldırım (İstanbul: Arkhe Yayınları, 2003), 46.

²⁵ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 122, 125.

²⁶ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 153-154.

insanın hayata bakışını etkiler.²⁷ Diğer taraftan Adler'e göre insanın hayata dair tutumunun ilk/süt çocukluğu dönemine dayanması hasebiyle bu yaştaki çocukların, olumsuz dünya görüşü edinmeyeceği ortamlarda bulundurulması gerekir.²⁸

Görüldüğü üzere Batılı bilim adamları, hayata dâir anlam arayışında insanı daha çok içsel ya da dışsal ihtiyaçları çerçevesinde değerlendirerek konuyu izâh etmişlerdir. Yani insanın mânevî yönünü bütüncül bir bakış açısıyla ele alamamışlardır. Dolayısıyla ilgili konuda dile getirilen husûsların sağlam zemine oturtulabilmesi için kalp, rûh, nefis, akıl gibi insanın mânâ boyutunun bütünü ihtivâ eden unsurlarının daha iyi anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Bu mevzuda insanın hem bedenî hem de mânevî cihetiyle ilgili izâhlar geliştiren İbrahim Hakkı'nın görüşlerinden istifade etmek yerinde olacaktır.

2. İbrahim Hakkı'nın İnsanın Mânâ Boyutuna Dair Düşünceleri

Anlam arayışı sürecinde kalp, rûh, nefis, akıl hem insanı insan yapan hem de sorumluluk yükleyen vasıflar olması hasebiyle son derece önemlidir. Kişi bu yönüyle kendisini ve içinde bulunduğu âlemi anlamlandırır, ayrıca her şeyi var eden Varlık ile irtibat kurar. İnsanın anlam arayışına dair değerlendirmede bulunmak için öncelikle onun mânâ tarafının iyi anlaşılması gerekir. Malûm olduğu üzere insanın mânâ yönünde kalp, rûh, nefis, akıl gibi unsurlar yer alır. Dolayısıyla bu kavramları bilmek, insanın anlam arayışını temellendirmede önem arz eder. Konuya tasavvufî açıdan bakıldığında İbrahim Hakkı gibi sûfilerin söz konusu terimlere eserlerinde geniş yer verdiği görülmektedir. Mezkûr zâtın ilgili mevzudaki düşüncelerini anlamak için onun, insana dâir tanımlamaları üzerinde durmak gerekir. Bu bağlamda İbrahim Hakkı dünya ehli, âhiret ehli ve mânâ ehli olmak üzere insanları üç kategoride değerlendirir. Ona göre Hak'tan gâfil kişiler dünya ehli, Allah'tan korkan ve sadece bâkî âleme yönelen âbid kimseler âhiret ehlidir. Her ikisini de tâliplerine bırakarak sadece Hakk'a âşık olanlar ise mânâ yani hâl ehli kimselerdir. Mânâ ehli kimselerin dünyadaki çalışma ve gayretlerinin merkezinde Hakk'ın rızasına nâil olma azmi vardır. Diğer taraftan hayatın

---

²⁷ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 216-219.

²⁸ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 180.

anlamını ulvî düşünceler üzerine oluşturmuş mânâ ehli kimseler için dünya ve âhîret isteği aslında aynı anlama gelir. Dünya ehli dünyada âile, evlat, mâl, makâm vs. isterken âhîret ehli ise bâkî âlemde hûrî, gılman, cennet ister. Sadece Hakk'a gönül bağlayanlar ise Allah'tan başkasını talep etmezler.²⁹ İbrahim Hakkı zikrettiği bu üç sınıf üzerinden kişiyi değerlendirerek, akıl, kalp, rûh, nefse dâir tanımlamalar ile insanın mânâ boyutunu izâh eder.

İbrahim Hakkı, hayata ait değerleri anlamlı kılan asıl husûsun, insanın kendisini ve Yaratıcı'sını tanımasından geçtiğini vurgular. Ona göre insanın nefsini bilmesi (mârifet-i nefis) afâk ve enfüsün hakikatini idrâk etmesi, yaradılışının niteliklerini anlama gayreti, onu Yaratıcısı'nın efâlini, sıfatlarını, tecellîlerini, ilmini, hikmetini, kemâlini tanımaya (mârifetullâh) ulaştırır. Dolayısıyla Allah'ı tanımanın yolu insanın kendisini tanımasından geçer. Kendisini tanımayan kişi ne kadar âlim olursa olsun, Hakk'ı tam olarak idrâk edemediği için, var olan hiçbir şey onun gözünde anlamlı hâle gelmez. Bu bağlamda insan için ulvî amaç olan tanıma bilinci yani mârifet, aslında muhabbeti de beraberinde getirir. Meselâ güzel bir şiiri okuyan kişi, okuduğunda ya da dinlediğinde onu yazana karşı içinde sevgi saygı hissiyâtı belirir ve müellifi tanıma arzusu kişide oluşur. Dolayısıyla bilmek, sevmek, sevilme hem hayatı anlamlı ve mutlu kılmanın hem de Hakk'a vuslatın en güzel yoludur. Diğer taraftan insan, sûret itibâriyle küçük âlemdir. Onun dışındaki âlem ise büyük âlemdir. Bu bağlamda büyük âlemde ne varsa küçük âlemde de mevcuttur.³⁰ Buradan hareketle anlam arayışına insanın kendisini ve âlemi anlamlandırma sürecinin dâhil edilmesi gerekir. Bilindiği üzere insanın kendini ve âlemi anlama ve anlamlandırması ise kalp, rûh, nefis ve akıl ile yani mânâ boyutu ile gerçekleşir. Bu konuya dâir düşüncelerinin ifadesini İbrahim Hakkı'nın şu şiirinde de görmek mümkündür.

Ey gönül her ne dilerse sende iste sende bul

---

²⁹ İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Cilâü'l-Kulûb Zikrullah: Allah'a Ulaştıran On Esas*, haz. Ferzende İdiz (İstanbul: Hâcegân Yayınları 2012), 20.

³⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad. Turgut Ulusoy (İstanbul: Hasankale İbrahim Hakkı Yaşatma Derneği, 1986), 3/175; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsanın Yaradılış Mâhiyeti* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2019), 15.

*Ger saadet mend (mutlu) isen kendinde bul ol dosta yol*³¹

2.1. Kalp

İnsanın mânâ âleminin önemli unsuru olan kalp, rûh ile nefis arasında mücerred nûrânî bir cevherdir. Vücutta ortada bulunan kalp, tasavvufî anlamda mârifet, müşâhade, yakînî bilginin kaynağı olarak, Hakk'ın kuluna tecellî ettiği, kulun ve Rabbin muhabbetinin bulunduğu mânevî latîfedir. Diğer taraftan bu latîfe, dinî hakikatler ve ilâhî sırlar hakkında bilgi edinmenin, anlamının, anlamlandırmanın yoludur. Fakat böyle bir hakîkate vâsıl olabilmesi için kalbin, hevâ ve günâh kirinden arınması şarttır. Çünkü kalp nefisle irtibatı sebebiyle kasvetli ve gerçeği algılamaktan uzâk hâle gelebilmektedir. Etimolojik kökeni itibariyle kalp, değişim ve dönüşüm gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu durum kalbin kendine mahsûs değişen özelliğinin bir göstergesidir. Bununla birlikte nefis, rûha bakan cihetiyle imân ve takvânın mahalli olup, bu yönüyle sekînet, itmi'nân ve huzûrun kaynağıdır. Nefsini tezkiye, kalbini tasfiye ile iştilal eden kişi mârifete, irfâna, ilhâma, ledünnî ilme vâsıl olur. İnsan için anlamın kıymeti de aslında burada saklıdır. Diğer taraftan sûfilere göre kalp gözüyle ulaşılan yakîni bilgi, herhangi bir şüpheye yer bırakmayan doğru bilgiyi ihtivâ eder.³²

İbrahim Hakkı kalbi bir ayna olarak tasavvur eder. Âdâb, muhabbet, hürmet, niyet, teveccüh, tevekkül, samimiyet, zikir ve sabır gibi insanın mânâ boyutunu ilgilendiren husûsların kalpte gerçekleştiğini, dolayısıyla kişinin kalbine yönelmesi gerektiğini, dış dünyaya yansıyanların oradan kaynaklandığını vurgular.³³ Diğer taraftan kalbin merkezinin yürek olduğunu, ortasında siyah noktada süveydânın bulunduğunu belirtir. Söz konusu siyah nokta, insanın gönül güneşinin doğuş mahalli olup bu yönüyle o, insan âleminin arşıdır. Küll-i akıl noktasının aynası olan bu mahal cisim, şekil ve renkten uzak bir mâhiyet taşıması hasebiyle oldukça farklı esrâra sahiptir. Bununla birlikte kalbe ait sırlar ancak beşeriyetten

³¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 4/175.

³² Abdurrezak Kâşânî, *Istîlâhâtü's-sûfiyye*, trc. Abdurrezak Tek (Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2014), 83- 348.

³³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, çev. Mazhar Bediroğlu (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2019), 7.

melâike makâmına intikâl ile anlaşılabilir. Öte yandan akl-ı meâd, süveydâ ile irtibatlı olup, aslında bu mahal insanın dâimâ diri kaldığı alanı teşkil eder. Bilindiği üzere insan, uyuduğunda bedenî hisleri etkisiz hâle gelir. İnsandaki hayvânî rûh uyusa da bu nokta uyumaz. Ayrıca insanda fikirleriyle fiillere tesir eden de budur. Süveydâya taalluk eden bu sahâ insanın mânâ cihetinin hakîkati ve özüdür denilebilir.³⁴ Bununla birlikte o, ulvî ve süflî âlemin bütünü temsil eder. Nasıl ki, her meyvenin çekirdeğinde bağlı olduğu ağaç, toplu hâlde bulunuyor ise, insandaki hem gayb hem de şehâdet âlemine dönük mahalde nâmütenâhî esrârı ile kâinâtın özeti mevcuttur.³⁵ Böyle bir esrâra ancak mânâ âleminde hakîkate doğan insan vâsıl olabilir. Bilindiği üzere birinci doğuş ana rahminden dünyaya gelme ile ikinci doğuş ise nefsânî bulanıklıktan tamamen arınma ile hâsıl olur.³⁶ Diğer taraftan kalbe âid önemli kavramlardan süveydâ, bir yüzü parlak diğer yüzü siyah ayna gibidir. Gazap, şehvet ve ihtirasları sebebiyle bazı kimselerin aynaları bulanık iken mezkûr vasıfları taşımayanların gönül aynaları parlak olabilmektedir. Bu bağlamda İbrahim Hakkı'ya göre kalp aynasının parlaklığı Kur'ân ve sünnete ittibâ, üns, sabır, rızâ, ilim, hilm, iffet, zikir, fikir, zühd ve takvâ ile gerçekleşir.³⁷

Anlaşıldığı üzere kalbin mânâ boyutu insan için oldukça büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla kalp, dış görünüşü bakımından her ne kadar et parçasından ibâret olsa da içsel kısmı ile ilâhî niteliklidir. Mârifetin, muhabbetin, haşyetin, takvânın, imânın mahalli olması hasebiyle kalp, kıymetlidir ve Hakk'ın nazargâhıdır. Hakk'ın huzûrundaki bu ulvî konumu kalbi, bedenın sultanı yapar. Hassasiyeti nedeniyle kalbin maddî mânevî açıdan sağlıklı olması ve her türlü olumsuzluktan arındırılması, bedeni de sıhhatli kılar. Diğer taraftan sâfiyetine göre gâfilin kalbi dünya ile ârifin kalbi ise Hak ile irtibatlıdır. Allah ile bağlantılı kalbin, Hakk'ın esmâsının tecellî mahalli olması bakımından "kalbin Hak ile kalıbın halk ile olsun." denilmiştir. Çünkü beden duyu organlarıyla görüneni, kalp ise

---

³⁴ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 118-119.

³⁵ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 120.

³⁶ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 127.

³⁷ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 122.

görünmeyen âlemi idrâk eder.³⁸ Öte yandan ilim, amel, zühd, takvâ, gibi hasletlerle kalbin sâfiyet kazanması şarttır. Çünkü kalp ne kadar temiz olursa ilâhî esrâr o kadar onda tecelli eder. Kalbin sâfiyeti ise ilim, iffet, taât gibi mânevî birikimle gerçekleşir. Bu sıfatlara hâiz kalp, sadece Allah'a âid olduğu için O'ndan başkası oraya giremez.³⁹

Bahse konu olduğu üzere kalbin hem şehâdet hem de gayb âlemi ile irtibatı söz konusudur. Kalbin dış âlemle bağlantısı beş duyu organı vasıtasıyla gerçekleşir. Eğer insan gayb âlemi ile bağını keser ve sadece şehâdet âlemine yönelirse, hayvânî nefis devreye girer. Böyle bir kişi yalnızca yemeye, içmeye, uykuya, şehvete önem vermesi hasebiyle cehâlet ve gaflet içinde ne yapacağını bilemez hâle gelir ve mânâsız, faydasız gidişâtın peşine düşer. Diğer taraftan mânâ âlemine yönelen insanın ise her iki âlemle irtibatı daha düzenli bir hâledir. Çünkü mânâ âlemine yönelen kimse, hayvâniyyet niteliklerini bırakarak melekîyyet vasıflarına ulaşır. Öfke, şehvet, kibir gibi her iki âlem için de sıkıntılı olan huylarından arınan kişi, aslında her iki âlemi de dengeli yaşar. Öte yandan insan, bünyesindeki hayvânî nefis unsurları olan öfke ve şehvetiyle imtihan hâindedir. Kemâl mertebelerde ilerlemek isteyen kimse ancak hayvânî nefse âid vasıfları terbiye ile buna vâsıl olabilir. Halîfelik ve emâneti taşıma rütbesini insan, üstlendiği bu ağır yükü ile almıştır.⁴⁰ Öte yandan Hakk'ın emrine sâdık nefis, insânî nefis özelliği taşıırken, öfke ve şehvetine mağlûb olan nefis ise insan sûretindedir fakat hayvânî niteliklere hâizdir. Dolayısıyla öfke ve şehvetinden arınan insan, ancak dünya ve âhîret saadetine vâsıl olabilir.⁴¹ Bununla birlikte sadece Hakk'a teslim olan nefsânî kötülüklerden emin kimsede öfke, kaygı hâli vukû bulmaz.⁴² İbrahim Hakkı'ya göre kalbî ahvâle göre, mânâ yolunun başındakilerin havf ve recâ, orta derecede olanların kabz ve bast, kâmil nitelikteki

---

³⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/ 79.

³⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/ 82.

⁴⁰ "Biz emaneti göklere, yerlere ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmekten çekindiler. (Onun sorumluluğundan korktular) Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim ve cahildir." el-Ahzâb 33/72.

⁴¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/ 69-70.

⁴² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/ 72.

insanların heybet ve üns, celâl ve cemâl ise halîfe istidâdındakilerin özelliğidir.⁴³

Kalbin, rûh ve beden ile irtibatlı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda rûh latîf iken beden kesîf niteliktedir. Nefs ise mânâ âleminden inen sâf rûh ile topraktan yaratılan beden arasında bir nevi vâsıta mâhiyetindedir. Rûhun nefis ile irtibat kurma hâli, kalp ya da nefis-i nâtika olarak tanımlanır. Hem şehâdet hem de gayb âlemine dönük olan kalbin etrafı, bedenî nimetler ve nefsânî şehvetler ile çevrilidir. Bu durumda kalp, kendisini kuşatan Allah'ın muhabbeti ile değil de etrafını çevreleyenler ile örtülürse nefis-i emmâre vasfına hâiz olur. Bu nitelikteki kalpte kin, şehvet, öfke, kibir, riyâ gibi hasletler ortaya çıkar. Böyle bir nefsin etkisi altındaki kalp, sahibini dünya ve âhirette zelil eder. Çünkü kalbe yakışan bedenî âmiri konumunda olmasıdır. Kalp, nefsten emir alıp, onun döngüsüne girdiğinde Allah ile kul arasındaki perdeler de artar. Bahsi geçen kötü vasıflar kalpten silindiğinde ancak söz konusu perdeler kalkar ve Hakk'ın muhabbeti kalbe dâhil olur. Hadîs-i kudsî'de "Ben yere, göğe sığmadım; fakat mü'min kulunun kalbine sığıldım."⁴⁴ şeklinde buyurulan mânânın hakîkati bu hâlin izâhı gibidir.⁴⁵

Tasavvufun hem teorik hem pratik boyutunda kalbi, nefsin tahakkümünden arındırmaya büyük önem verilmiştir. İstenmeyen vasıfların kalpten boşaltılmasına tahallî, mânâ güzellikleriyle onu süslemeye tehallî denilmiş ve bahsi geçen süreçlerle kalbin ilâhî tecellîlerle buluşturulması hedeflenmiştir. Bu mânâda İbrahim Hakkı kalbi, güzel vasıflarla süslemeye yarayan şu on esas üzerinde durmuştur: Bunlardan birincisi Allah sevgisidir. Sevgi yani muhabbet, Allah'a âit bir sıfat olması hasebiyle Cenâb-ı Hak kullarını ezelde sevmiştir. Bu bağlamda kulun Allah'ı sevmesi O'nun ezeli muhabbetinin yansımasıdır. Böyle bir muhabbetin kalpte yer bulması için O'nun dışındaki sevgilerin o ulvî mahalde olmaması icâb eder. Çünkü muhabbet sadece Allah'a âid bir cevherdir. Dolayısıyla kul birini sevecekse, O'nun rızası dâhilinde sevmeli, yani tüm sevgiler O'nun rızâsında birleşmelidir. İkincisi Allah

---

⁴³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/ 86.

⁴⁴ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Beyrut: b.y, 1993) 2/ 99.

⁴⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/43.

Teâlâ'ya kalben yönelme teveccüh hâlidir. Dünya ve âhirete âit arzuların vazgeçen, Hakk'a ittibâ eden kimse, kalp evini gafletten temizlemiş ve O'na yönelmiş olur. Hakk'ın kuluna baktığı mahal olması hasebiyle tâlib, kalbini asla ihmâl etmemelidir.⁴⁶ Üçüncüsü Allah'ın fiillerinin tevhdî'dir. Kişi, kalp evini her türlü şirkten tamamen arındırdığında tevhdî ile süslenmiş olur. Bu da her an zikir hâlinde olma, daima edebi muhafaza ile gerçekleşir.⁴⁷ Dördüncüsü kalben Allah'a tam tevekkül hâlidir. Tevekkül ehli kimsenin kalbi, vehim ve korkulardan emin olur. Bunun gerçekleşmesi için kişi, Hakk'a itimatsızlıktan sakınmalı, evlat, makâm, servet vs. güvenmemelidir; çünkü bunlar da Allah'ın verdikleridir. Beşincisi tüm işlerin idâresini Allah'a havâle etme hâli tefvîz'dir. Geleceğin sahibi Allah olduğuna göre, her şey O'nun takdiriyle gerçekleştiğine göre kul, plan ve işlerinin âkıbetini O'na bırakmalıdır. Bu durum kalbe sekînet verir. Altıncısı belâya sabırdır.⁴⁸ Kul, başına gelen musîbete şikâyetten sakınmalı, bunun yerine sabır ve hilm ile süslenmelidir. Aslında nefsinin düşman, Allah'ı dost kabul eden kişi, pek çok sıkıntının üstesinden gelebilir. Yedincisi Allah'ın hükmüne razı olmaktır. Allah'ın tüm efâlinde kalben râzî kimse kahrının tecellîlerini bile lütuf vesilesi görür. Sekizincisi Allah'ın azameti karşısında tevazu hâlidir. Kul, kalp evini kibirden tamamen arındırdığında hem Hak hem de halk nezdindeki mütevazılığı korur. Dokuzuncusu Allah'ın mülkünde fakr ehli olmaktır. Bilindiği üzere mal, mülk, evlat vs. hepsi Allah'ındır. Aslında bunlar kula yük ve emanet olarak verilmiştir. Bu bağlamda emaneti kalben sahibine bırakan kişi, böyle bir yükten kurtulmuş olur. Onuncusu ise bekâullahta fenâ hâlidir. Kul, kalp evinde Allah'tan başkasını hakîkî vücud olarak görmemeli, aynı zamanda kendi mecâzî varlığından vazgeçmek sûretiyle O'nda bakî kalabilmelidir.

---

⁴⁶ İbrahim Hakkı, *Cilâü'l-Kulûb*, 21-26, 56.

⁴⁷ Avnikli Molla Halil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinden Nasihatler*, sad. Ali Sözer (İstanbul: Şadırvan Yayınları, 2013), 31.

⁴⁸ Sûfîlerden Sehl b. Abdullah Tüsterî, sabrı, "Allah Teâlâ'dan bir çıkış kapısı açmasını beklemektir." şeklinde tarif etmiş, aynı zamanda sabrın temizleyici olma niteliğinden bahsetmiştir. Ona göre belâ ve musîbete sabreden insan aynı zamanda günah kirinden de temizlenmektedir. Ebûbekir Kelâbâzî, *Ta'aruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul Dergâh Yayınları, 1992), 143-144.

Çünkü nefsinden fânî kişi, ancak Allah ile bekâ hâlini yakalayabilir.⁴⁹ İbrahim Hakkı'nın şiirinde bu mevzuya dair ifadesi şöyledir:

Mevlâ ile sulh eden gönül şâd oldu
Mahlûkâtına şefkatiyle mu'tâd oldu
Her emrine hoş mutî' oldu
*Pes iki cihân gamından âzâd oldu*⁵⁰

Hayatın anlamı öncelikle kalbî açıdan huzûrlu olmayla mümkündür. Kalbine yönelen, onu arındıran kimse iç âleminde mutludur ve bu huzûr bedene de yansır. Malûm olduğu üzere kalp, Hakk ile buluştuğunda sekînet hâli kazanır. Aynı şekilde her organ hissettiği güzellikle mutlu olur. Kulak güzel sestem, göz güzeli görmekten, dil hoşlandığı yiyecekte mesut olduğu gibi kalp de Allah'ı sevmeye, bilme, zikretme, O'nunla irtibat ile huzûr bulur. Diğer taraftan maddî lezzetler sınırlı ve fânî olup ölümle biterken, mânâvî lezzetler ise sınırsızdır ve ebedîdir.⁵¹ İbrahim Hakkı, bâkî olana meyli konusunda kalbin ıslâh edilmesinin gereğine değinir. Ona göre kalp, hükmü geçerli sultân gibidir. Bedenin uzuvları bu sultâna tâbi olup, âdetâ onun hizmetçisi konumundadır. Dolayısıyla bedenin üzerinde ağırlığı olan bu sultâna dikkat edilmeli, ona herhangi bir kötülük bulaştırmamak için gereken hassâsiyet gösterilmelidir.⁵² Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere insanın hayatını anlamlandırması, huzûrunun temini öncelikle kalple başlar. Bu bağlamda kalben mutlu bireyler, tüm cemiyete de bunu sirâyet ettirir.

2.2. Akıl

İnsanın anlam haritasının teşekkülünde kalp kadar onu idare eden aklın da büyük görev ve fonksiyonu vardır. Bu meyânda insanın mânâ boyutunu ihtivâ eden ikinci önemli husûs akıldır. İbrahim Hakkı sâdık dost, hikmet, nûr, basîret, ibret kaynağı, iyi bir nasihatçi, iki cihân saadetinin sermâyesi gibi tanımlamalarla akli tarif eder. Sağlığı yerinde olan akli fonksiyonlar, iyi ve kötüyü ayırt eder, şüphelilere meyletmekten

⁴⁹ İbrahim Hakkı, *Cilâü'l-Kulûb*, 58-70.

⁵⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Dîvân*, haz. M. Kayahan Özgül (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 421.

⁵¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/ 86.

⁵² İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 117.

insanı korur. Aklî sıhhatin alâmeti ise kişinin hakîkatin peşinde güzel ahlâk sahibi olmasıdır. Nitekim İbrahim Hakkı, akıl ile ahlâk arasında irtibat kurarak akıllı insanın ahlâkî vasıfta olduğunu vurgular. Kaynağı itibâriyle akıl ve kalp melekût âleminde olması hasebiyle nûrânî ve ulvî bir mâhiyet arz ederken, beden ve nefis mülk, âlemi ile ilişkili olduğu için zulmânî, suflî niteliğe hâzidir.⁵³

Âriflere göre rûh, nefis ve beden olmak üzere insan üç mânâdan mürekkep bir varlıktır. Bunlardan her birinin kendine mahsûs vasfı ve mâhiyeti bulunur. Rûhun akıl, nefsin hevâ, beden ise his sıfatı söz konusudur. Ulvî ve suflî vasıfları ile insan, bünyesinde her iki âlemde nûmune taşır. Hava, toprak, su, ateş yani dört unsur onun bu cihândan taşıdığı alâmet iken, âhiret âleminin nişânı cennet, cehennem ve arasattır. Bu bağlamda letâfet yönüyle rûh cennet makâmında, türlü sıkıntıya sebep olması dolayısıyla nefis cehennem mevkiinde, beden ise arasat mahalli kabul edilmiştir. Cennet Hakk'ın rızasının, cehennem ise gazabının eseridir. Cennetin dünyadaki örneği rûhtur. Cehennemin dünyadaki misâli nefstir. Rûhun idâresi akıl ile nefsin idaresi hevâ ile olur. Denilebilir ki rûhu akıl, nefsi hevâ yönetir.⁵⁴ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm "*Nefsini ilâh edineni gördün mü?*"⁵⁵ âyeti nefsin felâketine işâret eder. Nefsten Hakk'a rücu istiğfâr, riyâzet, muhabbet ile gerçekleşir. Bütün bunlarla birlikte genel olarak iyi huyla ilgili vasıflara kalbin ve rûhun, kötü huyla ilgili vasıflara ise nefsin mahal olduğu düşünülür.⁵⁶ Tüm bunların sevk ve idaresini kişi, aklî kâbiliyeti ile yürütür.

İbrahim Hakkı akıl ve rûh arasındaki irtibat çerçevesinde aklın, insan rûhunun iç kısmı olduğunu belirtir. Aklın, rûh ile olan bağı Rabbânî cevher özelliğinin bir göstergesidir. Bu ulvî vasfı ile o, Hak ve bâtılı birbirinden ayırt edebilme yetisine sahiptir.⁵⁷ Bununla birlikte İbrahim Hakkı küllî akıldan söz eder. Ona göre küllî akıl, her şeyden ve herkesten

⁵³ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 104-105.

⁵⁴ Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 262.

⁵⁵ el-Câsiye 45/23.

⁵⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 181.

⁵⁷ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 106.

en faziletli, Allah'a en sevgili, en yakın olandır. Hakk'a en yakın olma yönüyle o, bütün cihânın dayanağı, insanlığın rûhunun başlangıcıdır ve insan onunla Allah'ı tanır. Küllî akıl vasıtasıyla Hakk'ı tanıma istidâdı kazandığı için o, bütün varlıklar içinde en şerefli kabul edilmiştir. O, iki cihânın gayesi, kâinâtın hülâsası, âlemin göz bebeği Muhammedî nûrdur. Öte yandan bu ilk akıldan, âlemin cüzlerinin her biri istidâdı kadarıyla nasiplenir. Varlık dairesi onunla tamamlanarak kemâlat kazanır. İnsan rûhu bu rûhtan inerek⁵⁸ varlık mertebelerine dâhil olur. İbrahim Hakkı, bahsi geçen mevzûya Kur'ân-ı Kerîm'de "Allah göklerin ve yerlerin nûrudur. Onun nûrunun misâli içinde kandil bulunan bir kandilliktir."⁵⁹ âyeti ile işâret edildiğini söyler. Bütün bunlarla birlikte Hakk'ın cemâl nûrunun mazharı olması hasebiyle o, her an iki cihâna feyiz verir. Nasıl ki güneş yaratıldığından beri sürekli aydınlatıyor, enerjisinden herhangi bir şey kaybetmiyorsa, onun nûru da sürekli parlamaktadır, zevalsiz ve noksansızdır.⁶⁰ İbrahim Hakkı akıl kavramı etrafında "Küllî akıl ki, izâfî rûhdur. Muhammedî nûr ve İlâhî aşktır"⁶¹ ifadesiyle hem Muhammedî nûrdan hem de insanın hakkı bâtılı, iyiyi kötüyü ayırt edebildiği yetisinden bahseder. Bu noktadan hareketle denilebilir ki, insanın hayatı anlamlandırmasında, Muhammedî nûr'dan nasiplenmiş sağlıklı bir aklın büyük önemi vardır.

2.3. Rûh

İnsanın mânâ boyutunun bir başka önemli unsuru rûhtur. Ehl-i sünnet âlimleri rûh konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bu konuda bazıları rûh için cân ve hayât derken, bazıları da onun, beden kalıbına tevdi' edilen varlık olduğunu dile getirmiştir.⁶² Her şeyden evvel rûh, Rabbânî latîfedir.

---

⁵⁸ İbrahim Hakkı, diğer ârifler gibi nüzûl nazariyesiyle her bir unsurun lâhut âleminden ceberut, oradan melekût ve rûhlar âlemine oradan da nâsut yani cisimler âlemine indiğini söyler. Bu bağlamda nâsut âlemine, şehâdet, mülk zâhir, oluş ve bozuluş, dünya âlemi gibi isimler verilir. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 124.

⁵⁹ en-Nûr 24/35.

⁶⁰ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 112.

⁶¹ İbrahim Hakkı, *Kalbin Mâhiyeti*, 110.

⁶² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 182.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem ile ilgili olarak "Ona rûhumdan üfledim"⁶³ buyuran Allah Teâlâ, rûhu kendisine izâfe etmiştir.

Rûhun varlığı inkâr edilmez gerçek olmakla birlikte, aklen izâhı tam olarak yapılmamıştır. Keyfiyeti sadece Hak katında malûm olduğu için, tasavvufta rûhun mâhiyetine dâir yorumlar bahis konusu edilmemiştir. Nitekim sûfîlerden Abdullah Nebâcî "Rûh, hisle bilinemeyecek kadar latîf ve dokunulamayacak kadar büyüktür. Bu durumda 'rûh mevcuttur' ifadesinden başka bir şey söylenemez." demiştir. "Sizi yarattık, sonra size şekil verdik."⁶⁴ âyetindeki birinci ifadede sûfîler rûhların, ikinci ifâde ile bedenlerin kastedildiği anlayışından yola çıkarak rûhların bedenlerden evvel yaratıldığını dile getirmiştir.⁶⁵

Rûha dâir görüş beyân edenlerden bazısı rûhun araz ve cevher, diğer bazısı ise onun bedeni canlı kılan mânâ olduğunu belirtmiştir. Bilindiği üzere insan, rûhu ile diridir. Rûh, bedene tevdi edilmiş olmakla birlikte beden gibi kesîf değildir. Diğer taraftan yaratılan tüm varlıklar gibi rûh da Hakk'ın emriyle var olmuştur. "Sana rûh hakkında sorarlar. De ki: Rûh, Rabbimin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir."⁶⁶ âyeti rûhun bu özelliğine işaret etmektedir. Öte yandan Allah, bedeni yaratmış onun hayatını rûha havâle etmiştir.⁶⁷ Denilmiştir ki, rûh öyle bir latîfedir ki o, bedende bulunduğu sürece Allah onun mahalli olan bedene hayat var eder.⁶⁸

Sûfîler, rûhun bedene hayat vermesinin yanı sıra kalbi aydınlatan fonksiyonunun olduğu kanaatinde. Nitekim Vâsîtî, biri yaratıklara can veren diğeri kalbi aydınlatan olmak üzere rûhun iki kısmından bahseder. Bu bağlamda "İşte böylece sana da emrimizle rûhu vahyettik."⁶⁹ âyetinde kalpleri aydınlatan rûha işaret edildiği söylenir.⁷⁰ Diğer taraftan sûfîler

---

⁶³ el-Hicr 15/29.

⁶⁴ el-A'râf 7/11.

⁶⁵ Kelâbâzî, *Ta'aruf*, 99.

⁶⁶ el-İsrâ 17/85.

⁶⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 323-324,333.

⁶⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 182.

⁶⁹ eş-Şûrâ 42/52.

⁷⁰ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma': İslâm Tasavvufu*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: yy., 1996), 225.

sevâb ve cezânın hem bedene hem de rûha beraberce taalluk edeceği düşüncesindedir. Çünkü taat veya günah rûh ve beden birlikteliğinde zuhûr eder. Dolayısıyla rûh ve beden bir arada olmadığında cezâ veya mükâfâtın verilmesi uygun düşmez demişlerdir. Bununla birlikte sûfîler, rûhların tenâsühüne yani rûhun bir bedenden diğerine intikâli düşüncesine karşı çıkmıştır.⁷¹ İnsânî ve hayvânî yönüyle rûhu kısımlara ayıran İbrahim Hakkı'ya göre hayvânî rûh, kalbe hâkim olduğunda, nefsânîlik ciheti insanda ağırlık kazanır. Ayrıca hayvânî rûh mülk âlemi ile irtibatlı olduğu için âhiretten ziyâde dünya hayatına eğilimlidir. Öte yandan insânî rûhu gâlip kişi ise kemâlat ehli özelliğiyle ulvî olanı sever. Çünkü insânî rûh melekût âleminden olup aslına dönmek ister.⁷²

Varlık âleminin göz bebeği olan insan, bedeniyle küçük âlemi, rûhuyla büyük âlemi temsil eder. İnsanın âlem olarak tanımlanmasının sebebi ise âlemdeki her şeyin bir benzerinin insanda bulunuyor olmasından kaynaklanır. Bu anlamda insanın, büyük âlemden benzerlikler taşıdığını belirtmek için İbrahim Hakkı, dört mevsime insanın dişleri, berzâh âlemine insanın hatıraları, melekût âlemine insanın gönül ve rûhu, dağlara kemikler, ağaçlara misâl saçlar, yerde zelzele, insanda titreme gibi daha pek çok örneği dile getirir.⁷³ Ona göre organlar cisimler âlemine benzediği gibi, rûhun evsâfı da Hakk'ın esmâsına benzer. Meselâ Hakk'ın diri olması, işitmesi, görmesi, dilemesi gibi nitelikler insanda da vardır. Fakat Hak Teâlâ bedenden münezzeh iken, insan bu vasıfları elde edebilmek için bedene ihtiyaç duyar. Allah kâinâta tasarruf ettiği gibi insanın rûhu da bedene tasarruf eder. Âlemin varlığı, Allah'a bağlı olduğu gibi bedeninin varlığı da insanın rûhuna bağlıdır. Rûhun mâhiyeti anlaşılamadığı gibi Allah'ın da zâtına âit mâhiyeti bilinemez. Vücut bozulur, parçalanır fakat onu idare eden rûh parçalanmaz. Eğer rûh mânâ zenginliklerinden mahrûm bırakılırsa nefsin hevâ ve istekleri rûhu işgâl eder.⁷⁴ İbrahim Hakkı'ya göre insan, maddesi toprak olan bedeninden ziyâde tertemiz rûhuna yönelmelidir. Rûhu cihetiyle insana

---

⁷¹ Tûsî, *el-Lüma'*, 226.

⁷² İbrahim Hakkı, *Rûhun Mâhiyeti*, 114-115.

⁷³ İbrahim Hakkı, *Rûhun Mâhiyeti*, (İstanbul: Ehil Yayınları, 2019), 12-13.

⁷⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/ 47, 49.

değer atfedildiği için o, âlemin hülâsâsı, kâinâtın zübdesi, cihân ağacının meyvesi gibidir.⁷⁵ Bu ulvî yönüyle Rabbânî emir âleminden olan insânî rûh, kalpten bütün uzuvlara kadar tasarruf sahibidir. Bir başka ifadeyle rûh; zamandan, mekândan, kemmiyyetten keyfiyyetten uzak olup şekil, renk, bölünme gibi nitelikler ihtivâ etmez. İlâhî emir âlemiyle irtibatlı rûhun nüzulü kalp olup, hakîkatini akıl idrâk edemez.⁷⁶

İbrahim Hakkı rûh ve bedenden müteşekkil insanın rûhî cihetinin değişmezliğinden, bedeninin değişen döngülerinden bahseder. Beden değiştiği hâlde, ulvî âlemde intikâli hasebiyle rûh daima aynı kalır. Beden, kevn ve fesâd (oluş ve bozulma) âleminin bir cüzüdür. Bedenin ölümü, toprağa verilmesiyle cüzün külle dönüşümü gerçekleşir.⁷⁷ Ulvî âlemde bozulma olmadığından onun cüz'ü konumdaki rûh da bu âlem üzeredir. Diğer taraftan suflî âlem bozulma eksenli yaratıldığından beden de bu şekilde olup, cüz bütüne, bütün de cüz'e meyleder niteliktedir.⁷⁸ Bu noktadan hareketle emir âleminden olan rabbânî latîfe niteliğindeki rûh mânen yücelip, insânî rûh bundan mahrum kalırsa hâyvânî rûh konumdadır. Dolayısıyla insan, “ona rûhumdan üfledim”⁷⁹ buyuran Hak Teâlâ ile rûhen irtibat kurması durumunda hayatın anlamının sınırsız zenginliklerine vâsıl olur.

Bu bağlamda maddenin ötesinde mânâ yönünü keşfetmesi, yaşamın anlamını sorgulaması, ahlâkî ve vicdânî olana meyiletmesi, düşünceleri üst boyutta inşâ etmesi, biyolojik canlı olmayı sağlayan unsur olması, ilâhî nitelikte nûrânî varlığının bulunması, mâhiyetinin bilinmemesi gibi daha pek çok vasfı ile rûh, insanın hayatı anlamlandırmasında ulvî konuma hâizdir.

2.4. Nefs

İnsanın hayatı anlamlandırmasındaki önemli faktörlerden biri de nefstir. Nefsi tanımak, insanın kendisini hatta Rabbini tanımayı ifade eder. Sûfîler genelde nefis ile insanın kötü hüvy ve vasıflarını dile getirmiştir.

⁷⁵ İbrahim Hakkı, *Rûhun Mâhiyeti*, 135.

⁷⁶ İbrahim Hakkı, *Rûhun Mâhiyeti*, 39.

⁷⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/ 35.

⁷⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsanın Yaratılış Mâhiyeti* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2019), 25.

⁷⁹ el- Hicr 15/29.

Tasavvufî düşüncede kibir, gazap, haset gibi süflî ve behimî huyların kaynağı nefis olarak gösterilmiş, bunun tedricî metoduyla veyâ zıddıyla terbiye edilerek, yerine makbûl huylar yerleştirilmesi gayesi güdülmüştür. Diğer taraftan tedricî metoduyla nefsi terbiye ameliyesinin onu aç, susuz ve uykusuz bırakmak gibi yöntemlerden daha tesirli olduğu dile getirilmiştir.⁸⁰

Tasavvuf tarihinde ilk dönemden itibaren nefse dikkat çekilmiş, tehlikelerine karşı uyarılar yapılmış, terbiyesi noktasında tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu bağlamda sûfîler, nefis ve rûhu, bedene tevdi edilen latife olarak izâh etmişlerdir. Nasıl kulak duyma, göz görme, dil tatma mahalli ise nefis şerrin, rûh ise hayrın mahalli görülmüştür. Kibir, hased, cimrilik, öfke, kin gibi hem şer'an hem de aklen makbûl sayılmayan nefis kaynaklı huyların mücâhade ve riyâzet ile arındırılması tavsiye edilmiştir. Söz konusu husûslar insanın iç âleminde saklı olması hasebiyle bunlardan arınmak kolay değildir. Bu bağlamda insanın mânevî cihetini her an meşgul eden nefse muvâfakat kulu helâke, onu terbiye iki cihan selâmetine vesile kabul edilmiştir.⁸¹ Diğer taraftan nefis, ancak sükûnet hâlinde rahat eder. Sükûnet bulan nefis Allah'a karşı mahcûbiyet hisseder. Hareketliliği seçen nefis ise karşılaştığı çeşitli imtihanlarla bir süre sonra Hakk'ın emrine muhâlif davranmaya başlar. Nefsin muhâlif sıfatları ise hataya meyil ve açgözlülük olarak kendini gösterir. Hataya meyil cehaletten, açgözlülük hırstan kaynaklanır. Bu durumda nefse hâkim olmak için muhâsebe ve murâkabeyi bırakmamak yani her an onu hesaba çekmek ve gözetlemek gerekir.⁸²

İbrahim Hakkı nefsi, mârifet üzerinden değerlendirir. Ona göre insan, mârifetullâh ehli olma gayesi taşımalıdır. Böyle ulvî bir hedefe ulaşma ise nefsin tanınmasıyla gerçekleşir. Bu bağlamda Kur'ân ve sünnette insana kendisini tanımanın yolları gösterilir. İnsanın kendisine yönelmesi, onu aynı zamanda Hakk'ı tanımaya ve Rabbe muhabbete

---

⁸⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 181.

⁸¹ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 258-260.

⁸² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, trc. Muharren Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 292-293, 298.

götürür.⁸³ Öte yandan Allah'a âid, nefse dâir, ihtiyaç hâlinde hâsıl olan bilgi olmak üzere bilgiyi üçe ayıran⁸⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'de nefsin mertebelerini, seyrini, ahvâlini, faziletini, sebebini, niteliklerini, esrârını detaylı olarak açıklar. Nefs mertebelerine dâir izâh ve tanımlamaları âyet ve hadîs-i şerifleri kaynak göstererek zikreder. Bununla birlikte ana rahminden dünyaya gelen her çocuğun tabîî, bitkisel, hayvânî ve insânî nefis olmak üzere dört nefis türü ile geldiğini söyler.⁸⁵ Tabîî nefis, vücudun cüzlerini koruyarak birliğini temin ederken nebatî nefis, bedenin biyolojik büyümesini üstelenir. Hayvanî nefis duyuların ve hareketlerin kuvvet kaynağını oluştururken, insânî nefis (nefs-i nâtika) ise bireyin mânevî varlığını teşkil eder.⁸⁶

İbrahim Hakkı'ya göre sonsuz feyiz ve ilâhî nûr, ehâdiyet mertebesinden akıl, nefis, felek, tabiat, unsur, toprağa inerek, bereket hâsıl olur ki, buna mebd'e (başlangıç) iniş kavisi denilir. Sonsuz nûrun topraktan maden, bitki, hayvan, insan, ondan da kâmil insana, Cenâb-ı Hakk'a yükselinceye kadar "Her şey aslına rücu' eder." prensibi gereği meâda dönüş yapması, yükseliş kavisi olarak tanımlanır.⁸⁷ Öte yandan hayvânî nefis beden ve madde ile irtibatlı iken, insânî nefsin (nâtık nefsin) maddeden gayrı özelliği vardır. Eğer nefis-i nâtika, hayvânî nefsin her dediğini yaparak onun hükmü altına girerse, buna nefis-i emmâre denir. Bir taraftan Hakk'a bağlılığını sürdürürken, diğer taraftan nefsin şehvetlerine tâbi olursa levvâme nefis şeklinde tanımlanır. Eğer nefis, Hak ile tatmin olursa mutmainne, bütün makâmları bırakarak sadece Hak'da fâni olursa razıyye, kemâlat yolunda ilerleyip, Allah'ın katında makbûl bir kul olursa nefis-i kâmile ile isimlendirilir.⁸⁸

Nitelikleri itibariyle ve hayatı insan için anlamsız hâle getirmesiyle nefis-i emmâre; cehâlet, cimrilik, hırs, kibir, şehvet, kıskançlık, incitmek,

---

⁸³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 1/32.

⁸⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 3/2.

⁸⁵ İbrahim Hakkı, *İnsanın Yaratılış Mâhiyeti*, 153.

⁸⁶ Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 148.

⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 3/ 21.

⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/41-42.

azarlamak kısacası kötü ahlâka⁸⁹ sahip olmak gibi özelliklerle ortaya çıkar. Özü itibariyle iyi olan nefis, dünyaya meylettği için hayvânî nefsin hâkmiyeti altına girer ki, bu durumdan onu kurtarmak gerekir.⁹⁰ Böyle bir gayret sarf edildiğinde nefis, kötü gidişâttan memnun kalmamaya, kendini levmetmeye, kınamaya başlar ki, buna nefis-i levvâme denir. Bu aşamada nefis sıfatları ile hakkı hak, bâtlı bâtil olarak görür.⁹¹ Bunun üst mertebesi Allah'ın kusur ve takvâsını bildirdiği nefis-i mülheme'dir. Bu durum kişilerde cömertlik, kanaat, tevazu, sabır gibi vasıflarla kendini gösterir.⁹² Üzüntü ve kederin Allah ile dindiği sadece O'nunla tatmin olan nefis ise mütmainne'dir. Kalbin inşirâhu ve şükretme gibi sıfatlar, bu nefsin belirgin özelliğidir.⁹³ Kemâlâta ulaşan nefis ise nefis-i raziyye'dir. Bu bağlamda Allah'ta fenâ hâlini tecrübe eden böyle bir nefis, sadece vuslat makâmına nâil olur.⁹⁴ Bunun üst mertebesinde, beşerî niteliklerden sıyrılan ve Allah'ın râzı olduğu merziyye vardır.⁹⁵

İbrahim Hakkı nefis mertebelerinde ilerleme kaydedebilmek için her makâma mahsûs isimin zikri ile meşgul olmayı, günah ve kusurlardan izâleyi, devamlı riyâzet ve mücâhade hâlinde bulunmayı tavsiye eder. Bahsi geçen husûslarda muvaffâkiyet için az yeme, az uyuma, az konuşma, halvet, zikir ve Allah'ın azametini düşünmenin önemine değinir. Ona göre ifrat ve tefrite kaçmadan bu altı esâsı hakkıyla îfâ eden kişi, hayatına yeni pencere açmış olur.⁹⁶ Netice itibariyle nefsin inceliklerini tanımak, nefis kaynaklı sıkıntıların vukûunda onunla hesaplaşmak kemâlât yolunda ilerlemek isteyen kişiyi hem mânâ mertebelerinde fazilet sahibi yapar hem de nefsin helâkenden korur. Dünya ve ukbâ hayatının anlam ve huzûru da bu noktada başlar. İbrahim Hakkı bu durumu şu veciz ifadesiyle dile getirir:

---

⁸⁹ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 155.

⁹⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/ 53.

⁹¹ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 160-161.

⁹² Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 171-172.

⁹³ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 184.

⁹⁴ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 198-199.

⁹⁵ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*, 203.

⁹⁶ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 2/61-62.

*Âlem ki tamam nüsha-i hikmettir
Mânâsını fehmeyleyene cennettir*⁹⁷

Sonuç

Yaşadığı hayatın fânî olduğunu bilen ve bâkî huzûra ulaşma gayesindeki yegâne varlık insandır. İnsanoğlunun zihin dünyasını meşgul eden konular arasında hayatı anlama, anlamlandırma, varoluş gerçeğini sorgulama gibi mevzular önemli yer tutar ve bu süreç ömür boyu devam eder. Zihninde hayal ettikleri ile gündelik hayatın akışındaki gerçekleşenler arasında paralellik söz konusu olmadığında kişi, iç dünyasında bir çatışma hâli yaşar. Böyle bir durumda fitratı gereği özüne, hakîkatine ulaşmak ister. Bu bağlamda hayatın merkezine maddeden ziyâde mânâyı alan insan, her şeyde bir anlam ve tutarlılık yakalarken, madde eksenli yaşayan kimse ise başarı, haz, konfor, tatmin ile aradığı anlam ve doyuma ulaşma çabasındadır.

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte tarihte hiç olmadığı kadar geniş imkânlarla sahip olan modern insanın, mutlulukla ilgili düşünceleri değiştikçe hayatı anlamlandırmasında da birtakım farklılıklar söz konusu olur. Diğer taraftan ulaşılan maddî imkânlar muhabbet, merhamet, adalet, sükûnet gibi duyguları yaygınlaştırmamakta, aksine daha fazla kazanç ve konfor hırsı ile günümüz insanı, çatışmacı bir rûh hâli yaşamaktadır. Sevinç-hüzün, iyi-kötü, şükür-sabır, kolaylık-zorluk gibi süreçleri birlikte tecrübe eden insan, zorluklarla karşılaştığında teselli bulacağı güvenilir kapılar arar ki, şüphesiz bunun önemli unsurunu din oluşturur. İnançlı insan; sabır, duâ, tevekkül gibi mânevî ahvâl ile zorlukların üstesinden daha kolay gelebilirken, böyle bir zeminden mahrûm kalan kişi ise yaşadığı acı ve olumsuzlukları anlamlandırmadığı için gönül dünyasında adını koyamadığı bir boşluk hisseder. Bahsi geçtiği üzere bu durumdan çıkış yolu yine insanın kendisiyle mümkündür. İç âleminin sınırsız zenginliklerinin farkına vardıkça, değerleri ve idealleri etrafında kişinin duygu, düşünce, davranışlarında âhenkli değişimler vâki olur. Psikolojide kendini gerçekleştirme, tasavvufî istilahta kâmil insan olma yolundaki gayretler insanın öze dönüşünün bir ifadesidir. Bu noktadan hareketle bünyesinde yer alan kalp, rûh, nefis, akıl gibi iç âleminin dinamik

---

⁹⁷ İbrahim Hakkı, *Dîvân*, 507.

unsurlarını insanın yakından tanınması icâb eder. Bu bağlamda insanın hem bedenî hem de rûhî yapısını bir bütünlük içinde ele alan hikmet ehli şahsiyetlerin görüşlerinden istifade edilmesi, bu yöndeki çabalara büyük katkı sunar. Bu makalede varoluş gerçeğinden hareketle insanı kalp, akıl, rûh, nefis bütünlüğü çerçevesinde değerlendiren İbrahim Hakkı'nın görüşlerinden faydalanma gayesi güdülmüştür.

Hem yaşadığı döneme hem de sonraki devirlere ilmî, irfânî, ahlâkî, edebî, bilimsel, kültürel anlamda derin izler bırakan, sûfî bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen İbrahim Hakkı'nın hayatı, çocukluk yıllarından itibaren tasavvufî ortamda geçmiştir. Tasavvufî hayat biçimiyle, düşünce sistemiyle çok yönlü çalışmalarıyla, ölümsüz eserleriyle adından oldukça fazla söz ettiren İbrahim Hakkı'nın teliflerinin muhtevâsına bakıldığında, âyet ve hadisleri referans aldığı, dönemini iyi tahlil ettiği, Gazzâlî, Mevlânâ, Yûnus Emre gibi ilim, fikir, aşk erbâbının tesirinde kaldığı, zâhirî ve bâtinî ilimlerdeki kabiliyeti ile âlim ve ârif bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Akıl, kalp, rûh ve nefse dâir derin bilgi, tecrübelerini naklettiği eserlerinde, Kur'ân ve sünnet temelinde sağlam akıl, güzel ahlâk vurgusu dâhilinde görüşlerini açıklamaktadır. Ona göre kendini ve Rabbini bilen, iç âleminin zenginliklerine ulaşan, sağlam akla, güzel ahlâka sahip kimseler ancak mârifetullâh ve muhabbetullâh ekseninde huzûrlu olabilir. Zikredilen husûsların gerçekleştirilmesi için insan, riyâzet ve mücâhede gibi tasavvufî terbiye usûllerinde geliştirilen unsurlardan yararlanmalıdır. Bütün bunlarla birlikte İbrahim Hakkı, insanın mânâ boyutunun merkezinde yer alan kalp üzerinde ehemmiyetle durur, onun rûh ve nefis irtibatını genişçe izâh eder. İnsanın, nefsi ve bedenî hâli ile insanı değerlendiren, mânâ boyutunu akıl, rûh, kalp, nefis kavramları dâhilinde

İbrahim Hakkı, insanın iç âlemini merkeze alarak onu bu cihetten tanımlama gayretinde olurken, modern düşünürler ise fiilleri çerçevesinde insanı tanımlar. Meselâ, yaşadığı ağır acılar karşısında neyin anlamlı olduğunu sorgulayan Frankl; eser yazarak, iyi bir iş yaparak, iyilik doğruluk gibi husûslarla insanlarla etkileşim hâlinde olarak, acılar karşısında olumlu tavır geliştirerek insanın hayatının anlamını bulabileceğini belirtir. En nihâyetinde rûhî ve bedenî hâli ile insanı değerlendiren, mânâ boyutunu akıl, rûh, kalp, nefis kavramları dâhilinde

açıklayan İbrahim Hakkı gibi sûfî mütefekkirlerin yaklaşımı, konu bütünlüğünün istifadesi açısından büyük önem arz eder.

Sonuç olarak İbrahim Hakkı özelinde mutasavvıflar ile modern düşünürler arasındaki anlam arayışına dâir oluşan farklı yaklaşımlar şu şekilde zikredilebilir:

Mutasavvıfların hayatı anlamlandırma temeli Kur'ân ve sünnet ekseninde İslâm kültür geleneğine, sûfîlerin yazılı ve sözlü nakil yolu ile anlatageldikleri kalpte hâsıl olan keşfî tecrübî bilgiye dayanırken, modern düşünürlerin hayatı anlamlandırma temeli ise akla, bireyin özgürlüğüne ve bilimsel verilere dayanır.

Sûfîler, hayata anlam yükleme anlayışını kulun Allah ile irtibatı, O'na olan muhabbeti ve teslimiyeti çerçevesinde izâh ederken, modern düşünürler ise bunu bireyin kişisel tatmini ve toplumsal katkı gibi çeşitli faktörler üzerinde açıklar.

Sûfîler hayat denildiğinde dünya ve âhireti bir bütün olarak kabul edip, ona göre anlamlandırma yoluna giderken, modern düşünürler ise hayatın anlamını ve değerini sadece bu dünyadan ibaret görür.

Sûfîler için hayatı anlamlandırmada isâr, yardımlaşma, dayanışma gibi güçlü toplumsal bağlar etrafında "biz" anlayışının hâkim olması esas iken, modern düşünürler ise hayatın anlamında insanın benliği ve öz değerlerinin inşâsını kabul eder.

Sûfîler hayatın anlamını mürşidin kılavuzluğunda, sûfî eğitim metodları çerçevesinde tecrübe etme yoluna giderken, modern düşünürler ise bunu eleştirel ve rasyonel düşünme temelindeki kişisel gayreti göz önünde bulundurarak açıklama yoluna gider.

Sûfîler hayatın anlamını içsel huzûr ile bağlantılı olarak ele alırken, modern düşünürler ise konfor, rahat yaşam gibi daha çok dışsal mutluluk temelinde bunu ele alır. Kısacası sûfîler daha çok metafizik veriler dâhilinde, modern düşünürler ise fizikî gereksinimler temelinde hayatı anlamlandırma sürecini izâh eder.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. Beyrut: b.y, 1993.
- Adler, Alfred. *İnsanı Tanıma Sanatı*. çev. Kâmuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Adler, Alfred. *Yaşamın Anlam ve Amacı*. çev. Kâmuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, ts.
- Ağar, Mehmed Emin. "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Hayatı ve Eserleri". *Mârifetnâme*. Çev. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.
- Altıntaş, Hayrani. "Erzurumlu İbrahim Hakkı". *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*. İstanbul: Şule Yayınları, 1995.
- Altıntaş, Hayrani. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tasavvuf*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Avnikli Molla Halil. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinden Nasihatler*. sad. Ali Sözer. İstanbul: Şadırvan Yayınları, 2013.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Diclehan, Şakir. *Sevgi ve Aşk Mimarı Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ses Getiren Mektupları*. İstanbul: Vekitap Yayıncılık, 2016.
- Erzurûmî, İbrahim Hakkı. *Cilâü'l-Kulûb Zikrullah: Allah'a Ulaştıran On Esas*. haz. Ferzende İdiz. İstanbul: Hâcegân Yayınları 2012.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *İnsanın Yaratılış Mâhiyeti*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2019.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Kalbin Mâhiyeti*. çev. Mazhar Bediroğlu. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2019.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*. sad. Turgut Ulusoy. İstanbul: Hasankale İbrahim Hakkı Yaşatma Derneği, 1986.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Dîvân*. haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Rûhun Mâhiyeti*. İstanbul: Ehil Yayınları, 2019.
- Eucken, Rudolf. *Yaşamın Anlamı ve Değeri*. çev. Ahu Karaslu. İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2015.

- Hume, David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ergün Baylan. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2009.
- Hume, David. *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*. çev. Selim Evrim. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbrahimhakkıoğlu, Belkıs. *Aşk ile An Seyretmek*. İstanbul: Sûfî Kitap, 2012.
- Kâşânî, Abdurrezak. *Istîlâhâtü's-sûfiyye*. çev. Abdurrezak Tek. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2014.
- Kelâbâzî, Ebûbekir. *Ta'aruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul Dergâh Yayınları, 1992.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Külekçi, Numan. *Erzurumlu İbrâhim Hakkı: Hayatı-Kişiliği-Eserleri-Şiirlerinden Seçmeler*. İstanbul: Toker Yayınları, 2002.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kâtü'l-Kulûb: Kalplerin Aziğı*. trc. Muharren Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Meyan, Faruk. "Sadeleştirenin Mukaddimesi". *Mârifetnâme*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.
- Okçu, Naci. "Hâzık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/122. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Tolstoy. *Hayatın Anlamı*. trc. Ersin Yıldırım. İstanbul: Arkhe Yayınları, 2003.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma': İslâm Tasavvufu*. haz. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: yy., 1996.
- Yalom, Irvin. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1999.